

z dopisů čtenářů

Sborník transpersonální psychologie**REVIZE A PŘEHODNOCENÍ PSYCHOLOGIE:
ODKAZ VÝZKUMU VĚDOMÍ TRVAJÍCÍHO PŮL STOLETÍ****2. část (dokončení)****POVAHA, FUNKCE
A ARCHITEKTURA EMOČNÍCH
A PSYCHOSOMATICKÝCH PORUCH**

K vysvětlení různých emočních a psychosomatických poruch, které nemají organický původ („psychogenická psychopatologie“), používají tradiční psychiatři povrchní model psýché omezující se na postnatální biografii a individuální nevědomí. Věří, že tyto stavy vznikají v raném a pozdějším dětství coby důsledek různých emočních traumat a nefunkčních rodinných vztahů. Ve školách dynamické psychoterapie zjevně převládá obecná názorová shoda na tom, že hloubka a vážnost těchto poruch závisí na době, kdy k prvotní traumatizaci došlo.

A tak podle klasických psychoanalytiků spočívá původ alkoholismu, drogové závislosti a maniodepresivní poruchy v orálním období rozvoje libida, obsesivně-kompulzivní neuróza má kořeny v análním období, fobie a konverzní hysterie vychází z traumat způsobených ve „falické fázi“ a v období oidipovského a Elektrina komplexu a tak dále (Fenichel, 1945). Následný rozvoj psychoanalýzy přiřadil některé velice těžké poruchy – autistické a symbiotické infantilní psychózy, narcisistní osobnosti a hraniční poruchy osobnosti – k poruchám přihodivším se ve fázi raného rozvoje vztahů k předmětům (Blanck & Blanck, 1974, 1979). Jak jsem se v tomto pojednání už zmínil, nevztahuje se to na terapeuty Rankovy a Jungovy školy, kteří si jsou vědomi skutečnosti, že kořeny emočních poruch sahají do mnohem hlubších úrovní psýché.

K výše uvedeným závěrům se dospělo na základě poznatků terapeutů používajících především verbálních prostředků. Pochopení psychogenních poruch se však zásadně mění, použijeme-li metod pracujících s holotropními stavy vědomí. Tyto přístupy pronikají do takových úrovní nevědomí, které jsou při verbálních terapiích nedostup-

né. Počáteční fáze takovéto práce obvykle odhalí zásadní traumatický materiál z raného i pozdějšího dětství, který s emočními a psychosomatickými problémy smysluplně souvisí a vypadá, jako by mohl být jejich příčinou. Když proces odkrývání hlubších vrstev nevědomí pokračuje, odhalíme ještě další kořeny téhož problému, a to na perinatální úrovni transpersonální roviny psýché.

Různé způsoby práce s holotropními stavy, jako je například terapie psychedelická, holotropní dýchání, případně psychoterapeutická práce s lidmi prožívajícími spontánní psychospirituální krize prokázaly, že emoční a psychosomatické problémy nelze dostatečně vysvětlit jako krize, které jsou výhradně důsledkem postnatálních psychotraumatických událostí. Nevědomý materiál dávaný s nimi do souvislosti obvykle vytváří víceúrovňové dynamické konstelace, pro něž jsem stanovil termín *systemy zhuštěných zkušeností neboli systemy COEX* (Grof 1975, 2000). Typický systém COEXu se skládá z mnoha úrovní nevědomého materiálu, pro něž jsou společné podobné emoce anebo tělesné pocity. Materiál, který systém COEXu posiluje, přichází z různých úrovní psýché.

Jeho povrchnější či snadněji dostupné vrstvy obsahují vzpomínky na emoční nebo tělesná traumata z raného nebo pozdějšího dětství a z následných životních období. Na hlubší úrovni je pro všechny COEXové systemy typické, že jsou spojeny s některým aspektem paměti na průběh porodu, tedy na některou z jeho bazálních perinatálních matric (BPM), přičemž volba této matrice záleží na povaze projevujících se emočních a tělesných pocitů. Pokud je tématem COEXového systému například pocit oběti, bude to BPM II, naproti tomu jedná-li se o boj proti silnému protivníkovi nebo o znásilnění, spojení bude s BPM III, v případě kladných COEXů obsahujících vzpomínky na hluboce uspokojující a naplňující situace půjde o BPM I nebo o BMP IV atp.

Nejhlubší kořeny COEXových systémů, ležící pod povrchem emočních a psychosomatických poruch, sahají až do transpersonálních oblastí psyché. Mají podobu ancestrálních, rasových, kolektivních a fylogenetických vzpomínek a jsou to prožitky, které jako by pocházely z jiných životů („vzpomínky na minulé životy“), včetně různých archetypálních motivů. A tak se stává, že terapeutická práce týkající se hněvu a sklonu k násilí může v určité fázi dostat podobu prožitkové identifikace s tygrem anebo s černým panterem. Nejhlubší kořeny vážného asociálního chování mohou spočívat v démonickém archetypu, konečné vyřešení fobie se může projevit jako znovuprožití a integrace zážitku z minulého života a tak podobně.

Celkové uspořádání COEXových systémů lze nejlépe ukázat na klinickém případě. Člověk trpící psychogenním astmatem může v holotropních sezeních postupně odhalit rozsáhlý COEXový systém, který je této poruchy příčinou. Biografickou složku této konstelace může představovat vzpomínka na to, jak se v sedmi letech málem utopil, jak ho starší bratr často škrtil, když mu byly tři až čtyři roky, a jak se těžce dusil, když dostal ve dvou letech černý kašel či záškrť. Perinatální příspěvek k tomuto COEXu by mohl být například prožitek dušení se při porodu způsobený pupeční šňůrou omotanou kolem krku. Typický transpersonální původ této dechové poruchy by mohl spočívat třeba v oběšení či uškrcení v tom, co se jeví jako minulý život. Podrobné pojednání o COEXových systémech, včetně dalších příkladů, lze nalézt v mých předešlých publikacích (Grof 1975, 1987, 2000).

ÚČINNÝ LÉČEBNÝ MECHANISMUS

Tradiční psychoterapie uznává pouze takové léčebné postupy, které pracují na úrovni biografického materiálu, jako je například oslabení obranného psychologického mechanismu, rozpomnutí se na vytěsněné traumatické události, rekonstrukce minulosti na základě snů nebo neurotických příznaků, dosahování intelektuálních a emočních vhlédů, analýz nebo přenosů a korektivních prožitků v mezilidských vztazích. Avšak psychoterapie, která pracuje s holotropními stavy vědomí, nabízí řadu dalších, vysoce účinných mechanismů léčby a osobní transformace, které lze použít, když se prožitková regrese prohloubí až na úroveň perinatální a transpersonální. Patří sem skutečné znovuprožití traumatických vzpomínek z raného a pozdějšího dětství, biologického porodu a prenatálního života, vzpomínek na minulé životy, vynoření se archetypálního materiálu, prožitek kosmické jednoty a mnoho dalších.

Přiblížím tuto terapeutickou dynamiku příběhem účastníka našeho semináře v Esalenském institutu v kalifornském Big Suru, kterého pojmenujeme Norbert. Při zahájení semináře si Norbert stěžoval na úpornou chronickou bolest levého ramene a prsního svalu, která ho velice trápila a ztrpčovala mu život. Opakovaná lékařská vyšetření, včetně rentgenového, žádný organický podklad těchto bolestí neodhalila, veškeré pokusy o vyléčení selhaly. Pravidelné injekce prokainu přinášely úlevu jenom dočasnou, pokud účinek léku neodezněl.

Norbert měl sezení dlouhá a dramatická. Ve skupině, s níž svůj prožitek sdílel, popsal, že se skládal ze tří různých

úrovní a všechny se týkaly této bolesti ramene a souvisely i s dušením. Na té nejvšaknější úrovni prožil znovu ohrožující situaci z dětství, kdy málem zemřel. Když mu bylo asi tak sedm let, vyhrabal s kamarády tunel v písku na pláži u oceánu. Když ho dodělali, vlezl si Norbert do něj, aby ho prozkoumal. Jak ostatní děti skákaly kolem, tunel se zbořil a zasypal ho. Než ho dospělí, přivolání vyklekanými dětskými výkřiky, vytáhli ven, téměř se udusil.

Když se holotropní zážitek prohloubil, Norbert znovu prožil dramatickou a děsivou scénu z vlastního biologického porodu, který byl velice svízelný, protože zůstal ramínkem dlouho zachycený za matčinou stýdkou kostí. Obě uvedené scény obsahovaly kombinaci dušení a trýznivé bolesti v levém rameni.

V poslední části sezení se prožitek prudce změnil. Norbert začal vidět vojenské stejnokroje a koně a uvědomil si, že se ocitl uprostřed bitevní vřavy. Dokonce dokázal určit, že se jednalo o bitvu v Anglii za vlády Olivera Cromwella. Najednou ucítil ostrou bolest v levém rameni a uvědomil si, že ho proklálo kopí. Spadl z koně a cítil, jak přes něj pádí další koně a drtí mu hrudník. Polámaný hrudní koš mu působil strašlivou bolest a navíc se dusil krví, která mu začala zaplavovat plíce.

Po chvíli nesmírného utrpení se Norbertovo vědomí oddělilo od jeho umírajícího těla, vzneslo se nad bitevní pole a dívalo se na celou tu scénu z ptačí perspektivy. Pozorujíc umírání těžce zraněného vojáka, v němž poznal sám sebe v minulém životě, se Norbertovo vědomí vrátilo do přítomnosti a opět se propojilo s jeho tělem náhle zbaveným vši bolestí, a to poprvé po letech utrpení. Zmizení bolesti, kterou mu popsany prožitek přinesl, se ukázalo jako trvalé.

STRATEGIE PSYCHOTERAPIE A SEBEPOZNÁNÍ

Nejbizarnějším aspektem moderní psychoterapie je množství vzájemně soupeřících škol a rozporů, které mezi nimi vládou. Názorově se velice liší i v základních otázkách: jaké jsou dimenze lidské psyché a její nejdůležitější hybné síly, proč dochází k prohlubování příznaků a co znamenají, které záležitosti, s nimiž klient do terapie přichází, jsou zásadní a které druhořadé a – v neposlední řadě, jakou techniku a postup použít k vyřešení nebo zlepšení emočního, psychosomatického a mezilidského fungování těchto lidí.

Cílem tradičních druhů psychoterapie je dosažení intelektuálního pochopení lidské psyché na všeobecné rovině i u jednotlivých klientů a využití těchto poznatků k vytvoření účinné terapeutické techniky a přístupu. Významným nástrojem mnoha druhů moderní psychoterapie je „interpretace“, tedy způsob, jakým terapeut klientovi sděluje „pravdu“ či „skutečný“ smysl jeho myšlenek, emocí a chování. Této metody se široce využívá k analýze snů, neurotických příznaků, chování, a dokonce i ke zdánlivě triviálním každodenním činnostem, jakými jsou třeba přeřeknutí či jiné drobné chyby Freudova „chybného výkonu“ (Freud, 1960a). Další oblast, v níž se interpretace běžně užívá, jsou mezilidské dynamiky, včetně přenosu různých nevědomých pocitů a postojů na terapeuta.

Terapeuti vynakládají velké úsilí ve snaze určit, jak nejlépe danou situaci vyložit a kdy je k ní nejpříhodnější chvíle. Dokonce i interpretace toho, co je „správné“ ve smyslu svého obsahu, se může údajně ukázat jako neúčinná, nebo dokonce škodlivá, pokud ji pacient obdrží předčasně, když na ni doposud není připraven. Vážným nedostatkem tohoto přístupu k psychoterapii je i to, že jednotliví terapeuti, zvláště pak, pokud patří do odlišných škol, přikládají velice odlišný význam týmž psychologickým projevům nebo situacím a nabízejí pro ně vysvětlení zcela odlišná, nebo dokonce vzájemně si odporující.

Vzhledem k velkým koncepčním odlišnostem mezi školami hlubinné psychologie vyvstává přirozená otázka, která z nich nabízí lepší pochopení lidské zdravé i nemocné psyché. Pokud by to byla pravda, že správná a správně načasovaná interpretace hraje v psychoterapii klíčovou roli, pak by musely existovat významné rozdíly v terapeutických výsledcích, jakých jednotlivé školy dosahují. Jejich terapeutické úspěchy by bylo možné zachytit pomocí Gaussovy křivky, přičemž terapeuti školy s nehlubším porozuměním psyché, a tudíž i s nejpřesnější interpretací by měli dosahovat nejlepších výsledků, zatímco ti náležející ke směrům s méně přesným koncepčním rámcem by se rozmístili na sestupné části této křivky.

Pokud však vím, žádné takové vědecké studie, které by prokázaly jasnou převahu některých psychoterapeutických škol nad jinými, neexistují. Pokud vůbec, tak rozdíly jsou zjišťovány uvnitř jednotlivých škol, ale ne mezi nimi. V každé takové škole ostatně působí terapeuti lepší a horší. A velmi pravděpodobně mají terapeutické výsledky jen pramálo co do činění s tím, co se terapeuti domnívají, že dělají – přesnost správného načasování interpretace, správná analýza přenosu a další specifické úkony. Úspěšná terapie pravděpodobně závisí na faktorech, které s intelektuální vyspělostí příliš nesouvisí a vědeckým jazykem jsou popsitelné jen stěží, jako je například „kvalita lidského sdílení“ mezi terapeutem a klientem, klientův pocit, že je druhým člověkem bezpodmínečně přijímán – často poprvé v životě, či síla naděje nebo očekávání, které klient v terapeutickém procesu zažívá.

Autoři Jerome Frank, Julia Franková a Renato Alarcón ve svých pozoruhodných a souborných knihách pojednávají o nesnázích spojených s pokusy změřit účinky psychoterapie a porovnat navzájem tyto školy a jejich teorie (Frank & Franková, 1993; Alarcón & Frank, 2011). Jasně prokázali, na jak obtížné metodologické problémy tyto snahy narážejí. Metaanalýza přinesla určité důkazy, že psychoterapie může mít kladné účinky, ale nepodařilo se jí určit podstatné rozdíly mezi terapeutickými úspěchy různých soupeřících psychoterapeutických škol, ani mezi terapeuti zkušenými a těmi začínajícími.

Absence všeobecně přijímané teorie psychoterapie a základní shody v terapeutické praxi je velmi znepokojující. Za těchto okolností si klient trpící emočními či psychosomatickými poruchami může pro výběr školy jednoduše jen hodit korunou. Každá škola mu ostatně nabídne odlišný výklad jeho problémů, které ho do terapie přivádějí, a je mu též nabídnuta pokaždé jiná technika, zvolená k jeho léčbě. Stejně tak když se terapeut-aspirant rozhoduje, kterou školu si pro terapeutický výcvik vybrat, větší roli zde hraje osobnost uchazeče nežli kvalita školy.

Problém mnoha psychoterapeutických škol spočívá v tom, že správně popíší dynamiku určité úrovně psyché, ale chybí jim pochopení příslušných jevů z jiných rovin, a tak se pokoušejí je interpretovat podle svých vlastních koncepčních schémat. Například Freudův systém se omezoval na postnatální biografii a individuální nevědomí a vůbec nebral v potaz zásadní význam porodu a kolektivního nevědomí. Vzpomínky na porod považoval za porodní fantazie a archetypální/mytologické a parapsychologické jevy se snažil vysvětlovat v rámci svého modelu omezeného na postnatální biografii. Otto Rank, který odhalil psychologickou důležitost porodního traumatu, přinesl vysvětlení archetypálních (mytologických a náboženských) témat, které je pojímalo jako deriváty perinatálních dynamik. C. G. Jung, který objevil a popsal rozlehlou oblast historického a archetypálního kolektivního nevědomí, však nedokázal rozpoznat psychologický význam porodního traumatu. V interview vedeném Dr. Richardem I. Evansem zesměšnil teorii Otty Ranka slovy: „Ale kdepak, porod žádné trauma nepředstavuje, je to prostě daná skutečnost a prochází jím úplně každý“ (Jung, 1957). Účinný psychoterapeutický systém však musí rozpoznat a respektovat veškeré úrovně psyché. Nevědomý obsah vychází z klientova vlastního procesu a tak, jak se od sezení k sezení prohlubuje a rozvíjí, by měl být prozkoumáván a zpracováván. Terapeut musí disponovat dostatečně širokou koncepční soustavou, aby ho dokázal dovést na kteroukoliv úroveň nevědomé psyché – biografickou, perinatální a/nebo transpersonální a přicházející prožitky podpořit (Vaughan, 1993).

Je zajímavé si všimnout, jak nám může terapie používající holotropní stavy vědomí pomoci vyhnout se dilematům souvisejícím se situací popsanou výše. Alternativa, kterou tato práce přináší, ve skutečnosti potvrzuje některé poznatky o léčebném procesu, jak je poprvé nastínil C. G. Jung. Podle Junga nelze intelektuálního pochopení psyché dosáhnout, ani od něj odvodit techniku použitelnou k psychoterapii. Jak si v pozdějších letech uvědomil, psyché není produktem mozku a neukrývá se v lebce, nýbrž je to tvořivý princip vesmíru (*anima mundi*). Proniká veškerou existencí a individuální psyché každého z nás je z přediva tohoto tajemného matrixu utkána. Hranice mezi *anima mundi* a individuální psyché nejsou absolutní. Jsou propustné a v holotropních stavech vědomí je lze překročit. Intelekt je částečnou funkcí psyché, pomáhající nám orientovat se v každodenním životě. V žádném případě však nedokáže proniknout do nehlubších záhad existence a psyché pochopit a ovládnout.

V románu Victora Huga *Bídníci* stojí nádherná pasáž: „Existuje jedna podívaná, která je velkolepější než moře, a tou je hvězdná obloha; existuje jedna podívaná, která je velkolepější než hvězdná obloha, a tou je nitro duše.“ Jung si byl vědom skutečnosti, že psyché představuje hluboké mysterium, a přistupoval k ní s velkým respektem. Uvědomoval si, že je nekonečně tvořivá a nelze ji popsat pomocí nějakých vzorců následně použitelných ke korekci psychologických procesů léčených osob. Navrhl alternativní terapeutický přístup, který se výrazně lišil od těch, které používají intelektuální pojetí a zásahy z vnějšku.

Podle Junga má psychoterapeut vytvořit podpůrné prostředí, které průběhu psychospirituální proměny na-

pomůže. Takovéto prostředí lze přirovnat k neprodyšné nádobě umožňující alchymistickému procesu, aby proběhl. Dalším krokem má být použití metody zprostředkující kontakt mezi vědomým egem a klientovým nadvědomím (self). Jedním z nástrojů, které Jung za tímto účelem používal, byla tzv. *aktivní představivost*, pracující s pokračováním snu na pohovce u psychoanalytika, a jeho analýza *in statu nascendi* (von Kranz, 1997), místo retrospektivní analýzy zapamatovaného snu. To bylo něco jiného než Freudův výklad snů pomocí vzpomínek starých měsíce, nebo dokonce roky. Komunikace mezi egem a nadvědomím (self) probíhá především prostřednictvím jazyka symbolů. Podle Jungových vlastních slov: „*aktivní představivost je proces vědomého dialogu s vlastním nevědomím za účelem vytvoření takových obsahů nevědomí, které leží hned pod prahem vědomí a, jsou-li posíleny, obvykle samovolně pronikají do vědomé mysli*“ (Jung 1969, str. 67). Při takovéto práci není uzdravení výsledkem brilantních terapeutických vhladů a interpretací, nýbrž je terapeutický proces veden z nitra klientovy psyché.

Podle Jungova pojetí je nadvědomí (self) centrální archetyp kolektivního nevědomí a jeho smyslem je vést člověka k řádu, organizaci a jednotě. Jung toto směřování k vyšší jednotě označoval za *proces individuace*. Používání holotropních stavů k terapii a sebezkoumání v zásadě Jungův náhled potvrzuje a postupuje podle téže strategie. Instruktoři vytvoří ochranné a podpůrné prostředí a pomohou klientovi se do holotropního stavu vědomí dostat. Když do něj vstoupí, je už dál léčebný proces veden vlastní klientovou léčebnou inteligencí a role instruktorů se omezuje na podporu probíhajícího dění.

Tento proces automaticky aktivuje nevědomý obsah, který má silný emoční náboj a leží v dostatečné blízkosti vědomí, aby mohl být zpřístupněn ke zpracování v rámci dne, kdy se sezení koná. Tím je instruktor ušetřen svízelného úkolu vytřídit, co je „podstatné“ a co není, což je postřehem verbálních terapií. Podpoří jednoduše vše, co se spontánně jedno po druhém vynořuje, a důvěřuje tomu, že tento proces je řízen inteligencí, jež předčí intelektuální pochopení, které lze získat odborným studiem kterékoliv psychoterapeutické školy.

ÚLOHA SPIRITUALITY V LIDSKÉM ŽIVOTĚ

Hlavní filosofie západní vědy je monistický materialismus. Různé vědecké obory popsaly historii vesmíru jako historii vyvíjející se hmoty a jako skutečně přijímají pouze to, co lze změřit a zvážit. Život, vědomí a inteligence jsou takto vnímány pouze jako víceméně náhodně vedlejší produkty hmotných procesů. Fyzikové, biologové a chemici uznávají existenci dimenzí reality našim smyslům nepřístupné, ale jen takových, které jsou fyzikální povahy a lze je odhalit a prozkoumat pomocí různých způsobů rozšíření našich smyslů, jako jsou mikroskopy, teleskopy a speciálně vytvořená záznamová zařízení či laboratorní experimenty.

Ve vesmíru takto chápaném není místo pro duchovno žádného druhu. Existence boha, představa, že existují ne-

viditelné dimenze reality obývané nehmotnými bytostmi, možnost přežití vědomí po smrti, jakož i koncepce reinkarnace a karmy byly odsunuty do knih pohádek a učebnic psychiatrie. Z pohledu psychiatrie brát takovéto věci vážně znamená být nevzdělaný, neobeznámený s vědeckými objevy, pověřivý a obětí primitivního magického uvažování. Pokud se víra v boha či bohyni vyskytne u lidí inteligentních, je považována za známku jejich nedostatečného vyrovnání se s dětskými představami jejich rodičů jako všemocných bytostí, které si v raném a pozdějším dětství vytvořili a stále je do svého života promítají. Přímé duchovní prožitky, včetně setkání s mytologickými bytostmi a návštěvy archetypálních šíří, jsou navíc považovány za projevy vážných duševních chorob – psychóz.

Výzkum holotropních stavů vědomí vnesl do problematiky spirituality a náboženství nové světlo. Klíčem k tomuto novému pochopení je zjištění, že v těchto stavech lze projít širokým spektrem prožitků, které se velice podobají těm, jež inspirovaly velká světová náboženství – víze boha a různých posvátných i démonických bytostí, setkání s odhmotněnými bytostmi, případy psychospirituální smrti a znovuzrození, návštěvy nebe a pekla, zážitky z minulých životů a mnoho dalších. Moderní výzkum bez jakýchkoliv pochyb prokázal, že tyto prožitky nejsou výplodem fantazie či patologických mozkových procesů, nýbrž projevem archetypálního materiálu pocházejícího z kolektivního nevědomí, a proto podstatné a zásadní složky lidské psyché.

Jungova koncepce archetypálního kolektivního nevědomí byla například inspirována tím, že sny jeho neurotických pacientů a víze jeho psychotických pacientů často obsahovaly mytologická témata pocházející z kultur, o nichž neměli žádné intelektuální povědomí. Podařilo se mi ověřit si Jungovy poznatky při práci s psychedelickými látkami, s holotropním dýcháním a s lidmi prožívajícími psychospirituální krize (Grof, 2006). Stejně tak i prožitky minulých životů často přinášejí specifické informace o historických obdobích a zemích, o nichž dotyční lidé neměli do té chvíle žádné intelektuální znalosti. Mimotělesné prožitky při stavech blízkých smrti vykazují veškeré znaky stavů, které jsou v Tibetské knize mrtvých přisuzovány *bardovému tělu* (*bardo body*), neboli nehmotné esenci, kterou se v okamžiku smrti stáváme. Přestože těchto prožitků se dosahuje intrapsychicky, v procesu prožitkového sebezkoumání a introspekce, existují objektivně mimo běžnou všední osobnost prožívajícího člověka.

K odlišení transpersonálních prožitků od imaginárních produktů fantazie či psychopatologie jednotlivců užívají Jungovi pokračovatelé označení této sféry jako *imaginální*. Francouzský učenec, filosof a mystik Henri Corbin, který jako první použil výrazu *mundus imaginalis*, byl k této koncepci inspirován studiem islámské mystické literatury (Corbin, 2000). Tito theosofové nazývají imaginální takový svět, kde všechno, co existuje ve světě smyslů, má svoji obdobu *álam a mithál*, neboli „osmé klima“, k rozlišení od „sedmi klimat“, tedy oblastí tradiční islámské geografie. Imaginální svět se vyznačuje rozlohou a dimenzemi, tvary a barvami, ale smysly je zachytit nedokážeme tímto způsobem, jako by tomu bylo u hmotných objektů. Tato říše je nicméně všestranně tak plně ontologicky skutečná, jako je hmotný svět vnímaný našimi smysly, a zážitky v ní lze ověřit shodným svědectvím dalších lidí.

Ve světle těchto poznatků se zuřivá bitva, již spolu náboženství a věda svádějí již několik staletí, ukazuje v celé své směšnosti a naprosté zbytečnosti. Pravá věda a ryzí náboženství nesoupeří o totéž území, nýbrž představují odlišné přístupy k existenci, které se doplňují, ale nebojují proti sobě. Věda zkoumá jevy ve hmotném světě, v oblasti měřitelného a vážitelného, zatímco duchovno a skutečné náboženství se nechávají inspirovat prožitkovými poznatky z imaginálního světa, jak se projevuje v holotropních stavech vědomí. Konflikt, který, jak se zdá, mezi náboženstvím a vědou existuje, vyjadřuje jen zásadní nepochopení obou stran. Jak vyzdvihl Ken Wilber, rozpor mezi náboženstvím a vědou by nebyl možný, pokud by oba tyto způsoby pojetí byly správně chápány a praktikovány. Pokud to vypadá, že konflikt přece jen existuje, tak pouze mezi falešnou vědou a falešným náboženstvím (Wilber, 1982). Zdánlivá neslučitelnost vzniká tím, že obě strany podléhají zásadnímu neporozumění pozice protistrany a velmi pravděpodobně vyjadřují i falešnou verzi svého vlastního oboru.

Jakýkoliv vědecký pokus usilující o hodnověrnost a platné posouzení duchovních záležitostí musí zahrnovat i výzkum holotropních stavů vědomí, neboť v takovémto případě je hluboká znalost imaginálních oblastí nezbytná. Ve své průkopnické esejí *Nebe a peklo* přichází Aldous Huxley s myšlenkou, že takové pojmy, jako je peklo a nebe, představují intrapsychické reality, které lze velice přesvědčivě prožít ve změněných stavech vědomí, navozených psychedelickými látkami, jako jsou LSD a meskalin, nebo různými velice účinnými nedrogovými technikami (Huxley, 1959). Zdánlivý rozpor mezi vědou a náboženstvím má tedy základ v mylném přesvědčení, že veškeré tyto říše onoho světa se nacházejí ve hmotném vesmíru – nebe někde v mezihvězdném prostoru a peklo zase v útrobách země.

Astronomové vytvořili a zavedli do používání velice důmyslné přístroje, jako je například Hubbleův vesmírný teleskop, aby bylo možné probádat a zmapovat celou nebeskou klenbu. Výsledky tohoto úsilí, kdy se samozřejmě nepodařilo nalézt nikde Boha ani „nebesa“ překypující anděly a světlí brnkajícími na harfu, byly pojaty jako důkaz toho, že takovéto duchovní reality neexistují. Stejně tak při mapování a podrobném prozkoumávání každého kousku povrchu této planety badatelé a průzkumníci objevili oblasti plné úžasných přírodních krás, ale žádná z nich neodpovídala popisu ráje tak, jak ho známe z posvátných knih různých náboženství. Geologové zjistili, že zemské jádro se skládá z vrstev pevného i tekutého niklu a železa a že tam panují teploty převyšující teploty na povrchu Slunce. To ovšem sotva může být věrohodné místo příbytku Satana.

Moderní výzkumy holotropních stavů přinesly pro Huxleyho vhledy přesvědčivé podpůrné důkazy. Ukázaly, že nebe, peklo a ráj jsou ontologicky skutečné a znamenají výrazné a významné stavy vědomí, jaké každá lidská bytost může za určitých podmínek v životě zažít. Nebeské, rajske i pekelné scény spadají do standardního prožitkového spektra niterných psychedelických cest, stavů blízkých smrti, mystických prožitků, jakož i zasvěcovacích šamanských obřadů a dalších druhů „duchovních krizí“. Psychiatři často od pacientů slyšávají o prožitcích boha, nebe, pekla, archetypálních posvátných i démonických bytostí a o psy-

chospirituální smrti a znovuzrození. Nicméně vzhledem k nedostatečnému a povrchnímu modelu psychiky, o jaký se opírají, si je mylně vykládají jako projevy duševní poruchy vyvolané patologickým procesem neznámého původu. Neuvedomují si, že matrice těchto prožitků leží v hlubinách nevědomé kolektivní psyché každé lidské bytosti.

Jak jsem se zmínil již výše, úchvatný aspekt transpersonálních prožitků, k nimž v holotropních stavech různých druhů dochází, je ten, že jejich obsah může pocházet ze kterékoliv světové kultury, včetně těch, o nichž prožívající nemá žádnou intelektuální znalost. C. G. Jung prokázal tuto zvláštní povahu mytologických zážitků i u snů a psychotických prožitků svých pacientů. Na základě těchto poznatků si uvědomil, že lidská psyché dokáže proniknout nejen do freudovského individuálního nevědomí, ale i do kolektivního nevědomí, které je zdrojem celého kulturního dědictví lidstva (Jung, 1956, 1959). Znalost srovnávací mytologie je tudíž více než záležitostí osobního zájmu či akademické rozcvičky. Je to velmi důležité a užitečné vodítko pro lidi podstupující zážitkovou terapii a sebekoumání, jakož i nezbytný nástroj pro ty, kteří se o ně na těchto cestách starají a doprovázejí je (Grof, 2006).

Prožitky vycházející z hlubších úrovní psyché, z kolektivního nevědomí, mají určitou kvalitu, kterou Jung označil jako *numinózní*. Termín *numinózní* – který poprvé použil Rudolf Otto – je poměrně nový a neutrální, a tudíž vhodnější než jiné podobné výrazy typu: náboženský, mystický, magický, svatý či posvátný, které se často právě v takovémto problematickém kontextu používají a bývají zavádějící. Termín *numinózní* použitý k označení transpersonálních prožitků znamená přímé vnímání jejich výjimečné povahy. Tyto prožitky v sobě nesou „*mysterium tremendum et fascinans*“ neboli „cosi úplně jiného“ – něco, co v běžném stavu vědomí prožít nelze. Vyjadřují velice přesvědčivý pocit, že náležejí do vyššího řádu reality, do říše posvátna.

Z pohledu ontologické reálnosti imaginální sféry bytí je duchovnost velice důležitá a přirozená dimenze lidské psyché a usilování o ni je zcela přirozená a oprávněná lidská tužba. Je třeba nicméně podotknout, že toto tvrzení se vztahuje pouze na ryzí spiritualitu založenou na osobním prožitku a neangažující se na podporu ideologií a dogmat žádného organizovaného náboženství. Abychom přešli nedorozumění a zmatku, které v minulosti znehodnotily mnoho podobných debat, je nezbytné zřetelně od sebe odlišit spiritualitu a náboženství.

Duchovno znamená zvláštní druh vztahu mezi člověkem a vesmírem a je ve své podstatě osobní a soukromou záležitostí. Organizované náboženství naproti tomu je institucionalizovaná skupinová činnost probíhající na předem určeném místě, ať už je to chrám, nebo kostel, a podílí se na ní skupina jmenovaných vykonavatelů, kteří mohli, ale nemuseli sami osobně nějaký duchovní prožitek mít. Jakmile nějaké náboženství přijme organizovanou podobu, obvykle úplně ztratí spojení se svým duchovním zřídlem a stane se z něj sekulární instituce, která lidskou potřebu duchovna zneužívá, ale nenaplnjuje.

Organizované náboženství tak tíhnou k vytváření hierarchických systémů zaměřených na úsilí o získání moci, na ovládnutí, na politické cíle, peníze, majetek a další světské zájmy. Za těchto okolností náboženští představitelé často přímé duchovní prožitky odmítají a své čle-

ny od nich odrazují, protože skýtají nezávislost a nelze je účinně kontrolovat. Pokud taková situace nastane, ryzí duchovní život může případně pokračovat už jenom v mystických odnožích, mnišských řádech či extatických sektách daných náboženství. Ti, kteří zažili vše pronikající či transcendentní božství, se otevírají spiritualitě mystických odnoží velkých světových náboženství či jejich mnišských řádů, ne už však nutně organizovanému náboženství jejich hlavního proudu. Hluboký mystický prožitek má tendenci v nás rozpouštět hranice mezi náboženstvími a ukazuje na jejich vzájemné propojení, zatímco dogmata organizovaných náboženství mají sklony ke zdůrazňování rozdílů mezi jednotlivými krédy a navozování nesnášenlivosti a nepřátelství.

Není pochyb o tom, že dogmata organizovaných náboženství jsou obvykle v základním rozporu s vědou, ať už s vědou založenou na mechanisticko-materialistickém modelu, nebo s tou, která je ukotvena ve vynořujícím se paradigmatu. Tato situace se velice liší od skutečného mysticismu založeného na duchovních prožitcích. Významné mystické tradice nashromáždily hluboké znalosti o lidském vědomí a o duchovních říších způsobem podobným metodě, kterou používají vědci ve shromažďování poznatků o hmotném světě. To se neobejde bez metodiky navození transpersonálních prožitků, systematického shromažďování poznatků a intersubjektivního potvrzení věrohodnosti.

Duchovní prožitky, jako ostatně každý jiný aspekt reality, lze podrobit pečlivému a liberálnímu výzkumu a vědecky studovat. Na nestranném a pečlivém zkoumání transpersonálních jevů a výzev, které materialistickému pojetí světa přinášejí, není nic nevědeckého. A pouze takovýto přístup může zodpovědět zásadní otázku o ontologické podstatě mystických prožitků. Odhalují nám hlubokou pravdu o některých základních rysech existence, jak tvrdí různé systémy odvěké filosofie a transpersonální psychologie, či jsou to pouhé výplody pověrčivosti, fantazie nebo duševní poruchy, jak je hodnotí západní materialistická věda?

Oficiální psychiatrie nečiní žádný rozdíl mezi prožitky mystickými a psychotickými a považuje oba za projevy duševní poruchy. V rámci svého zavržení náboženství nerozlišuje mezi primitivní lidovou pověrčivostí nebo fundamentalistickým doslovným výkladem náboženských knih a vysoce inteligentní, důmyslnou mystickou tradicí či velkými duchovními filosofiemi Dálného východu založenými na staletích systematického introspektivního zkoumání psyché. Moderní výzkum vědomí přinesl přesvědčivé důkazy o objektivní existenci imaginální sféry a potvrdil tak pravdivost hlavních metafyzických předpokladů mystického světónázoru, duchovních filosofií Dálného východu, a dokonce i určitých kréd domorodých kultur.

VÝZNAM ARCHETYPÁLNÍ PSYCHOLOGIE A TRANZITNÍ ASTROLOGIE

Největší překvapení za mých více než 50 let výzkumu vědomí jsem zažil, když jsem objevil mimořádnou předpo-

vědní schopnost astrologie. Vzhledem k mé přísné vědecké průpravě byl můj počáteční skepticismus vůči astrologii silný a vytrvalý. Představa, že hvězdy by mohly mít cokoli do činění se stavy vědomí, o světovém dění ani nemluvě, mi připadala příliš absurdní a nesmyslná, než abych ji mohl brát vážně. Trvalo mi to celá léta a vyžádalo si to tisíce přesvědčivých poznatků, než jsem tu možnost připustil. Důsledkem toho nebylo nic menšího než radikální přehodnocení mých základních metafyzických předpokladů o povaze reality. Nemyslím si nicméně, že bych téma astrologie byl zahrnul do této statě, nebýt tří pozoruhodných knih Richarda Tarnase, v nichž shrnul výsledky svého úzkostlivě pečlivého a průkopnického výzkumu: *The Passion of the Western Mind (Vášeň západního myšlení)*, *Prometheus the Awakener (Prométheus a Uran)* a *Cosmos and Psyche (Vesmír a psyché)* – (Tarnas, 1993, 1995, 2006).

Posledních 30 let jsem společně s Rickem zkoumal astrologické souvislosti holotropních stavů. Mým hlavním úkolem bylo shromažďovat zajímavé klinické poznatky, které se vyskytly v psychedelických sezeních, v seminářích a výcviku holotropního dýchání, při mystických prožitcích a duchovních a psychotických krizích. Rick se zaměřil především na astrologické aspekty holotropních stavů vědomí. Tato spolupráce přinesla přesvědčivé důkazy toho, že existuje systematická vzájemná souvislost mezi povahou, načasováním a obsahem holotropních stavů vědomí a planetárními tranzity zkoumaných osob. Tranzit je astrologický termín pro důležité vzájemné postavení planet ve chvíli prožitku vůči polohám planet v okamžiku narození. Nejvýznamnější z těchto vzájemných poloh úhlů je konjunkce (0 stupňů), sextil (60 stupňů), kvadratura (90 stupňů), trigon (120 stupňů) a opozice (180 stupňů).

První náznak toho, že by mohla existovat nějaká zvláštní souvislost mezi astrologií a mým výzkumem holotropních stavů, se dostavil ve chvíli, kdy jsem si uvědomil, že můj popis fenomenologie čtyř bazálních perinatálních matric (BMP), tedy prožitkových vzorců vztahujících se ke čtyřem fázím biologického porodu, vykazuje udivující podobnost se čtyřmi archetypy, které astrologové přiřazují ke čtyřem vnějším planetám sluneční soustavy, a sice 1. matici k Neptunu, 2. matici k Saturnu, 3. matici k Plutu a 4. matici k Uranu. Je důležité zdůraznit, že jsem ke svému popisu fenomenologie perinatálních matric dospěl na základě klinických poznatků získávaných po dlouhá léta zcela nezávisle už v dobách, kdy jsem o astrologii nevěděl ještě zhora nic.

Ještě pozoruhodnější bylo zjištění, že v holotropních stavech dochází k prožitkové konfrontaci s těmito maticemi pravidelně v době, kdy dotyčný člověk prožívá nějaký důležitý tranzit tomu odpovídajících planet. Za dlouhá léta výzkumů se nám podařilo potvrdit tuto skutečnost prostřednictvím tisíců konkrétních případů a objevit další astrologické souvislosti u mnoha dalších aspektů holotropních stavů. Vzhledem k těmto překvapivě přesným souvztažnostem se astrologie, zvláště pak astrologie tranzitní, ukázala jako nedocenitelný nástroj pro výzkum vědomí.

Toto je širokosáhlé a nesmírně významné téma a v kontextu tak krátkém, jako je tato stať, není prostor ho rozvést tak, jak by si zasloužilo. Hodlám se na ně však zaměřit ve svých budoucích publikacích ve spolupráci se zkušený-

mi profesionálními astrology. Krátce se zde ale zmíním již nyní o tom, jak v současnosti chápou dynamiku holotropních stavů, ať již vzniklých samovolně, či různými způsoby navozených, a jejich vztah k astrologii.

Opakovaně jsme zjišťovali, že vědomí člověka vstupujícího do holotropního stavu se jeví, jako by bylo pod vlivem archetypálních polí spojených s planetami procházejícími v té době jeho současným horoskopem. Prožitek, který pak bude mít, se ponese ve znamení COEXového systému odpovídající archetypální kvality.

Podle toho, jak silné archetypální energie se uvedou do pohybu, dle hloubky a intenzity prožitku a počtu předchozích absolvovaných holotropních stavů, se bude obsah, který se objeví, skládat z výběru biografických a/nebo perinatálních a/nebo transpersonálních vzpomínek a témat kombinujících tyto archetypální charakteristiky různým a často velmi tvořivým způsobem. Ač toto zběžné pojednání nepřesvědčí čtenáře, kteří žádnou předchozí znalost astrologie nemají, může posloužit jako inspirace a pobídka zkušeným astrologům, aby tyto poznatky vlastním bádáním prověřili.

Co se týče čtenářů, kteří by měli zájem se pokusit o nezávislé prověření těchto výsledků, je důležité zdůraznit, že tyto předpovědi, ač neobyčejně přesné, budou mít předpovědní hodnotu archetypální spíše než konkrétní. Jednou z pozoruhodných vlastností archetypů, jak je ve svém průkopnickém výzkumu popsal Richard Tarnas, je jejich komplexní *vícemocnost*. Každý archetyp a archetypální kombinace má totiž široké spektrum významů a zároveň si zachovávají svou specifickou povahu (například, ačkoliv Saturn a Neptun mají každý širokou škálu významů, zkušený astrolog by nikdy žádné základní prvky náležející k jednomu z těchto archetypů nezaměnil s tím druhým).

Jak tomu rozumím dnes, je archetypální astrologie tou kýženou Rosettskou deskou výzkumu vědomí, přinášející klíč k pochopení povahy a obsahu současných, minulých i budoucích holotropních stavů, jak vzniklých spontánně, tak i navozených. Dnes už jsem hluboce přesvědčen, že práce s holotropními stavy v kombinaci s archetypální astrologií coby vodítkem představuje pravděpodobně jeden z nejslibnějších trendů psychiatrie, psychologie a psychotherapie.

O autorovi

MUDr. Stanislav Grof je psychiatr, který se déle než 50 let věnuje výzkumu změněných stavů vědomí vyvolaných psychedelickými látkami i různými nefarmakologickými metodami. V současnosti působí jako profesor psychologie na Kalifornském institutu integrálních studií (CIIS) v San Francisku, vede profesionální výcvik holotropního dýchání a transpersonální psychologie a vyučuje a přednáší po celém světě. Je jedním ze zakladatelů a hlavních teoretiků transpersonální psychologie a zakládající předseda Mezinárodní transpersonální asociace (ITA). V říjnu 2007 získal od pražské nadace Dagmar a Václava Havlových prestižní cenu Vize 97 a v roce 2010 cenu Thomase R. Vernyho za stěžejní přínos oboru perinatální a perinatální psychologie. Má na kontě více než 150 publikací v odborně zaměřených časopisech a řadu knih: *Za hranice mozku*, *LSD psychotherapie*, *Kosmická hra*, *Psychologie budoucnosti*, *Když se nemožné stane*, *Lidské vědomí a tajemství smrti*, *Vyléčení našich nejhlubších ran*, *Růst osobnosti pomocí transformační krize*, *Nesnadné hledání vlastního Já a Holotropní dýchání* (poslední tři tituly napsal s Christinou Grofovou).

MUDr. Stanislav Grof
Mill Valley, Kalifornie, USA

Překlad: Mgr. Jitka Badoučková

LITERATURA

- Alarcón, R. D. and Frank, J. B. (eds.). 2011. *The Psychotherapy of Hope. The Legacy of Persuasion and Healing*. The Johns Hopkins University Press.
- Bateson, G. et al. 1956. *Towards a Theory of Schizophrenia*. Behavioral Science, vol. 1, 251–264.
- Bateson, G. 1972. "Form, Substance and Difference." In: *Steps to an Ecology of Mind*. San Francisco: Chandler Publications.
- Blanck, G. and Blanck, R. 1974. *Ego Psychology I: Theory and Practice*. New York: Columbia University Press.
- Blanck, G. and Blanck, R. 1979. *Ego Psychology II: Psychoanalytic Developmental Psychology*. New York: Columbia University Press.
- Buchanan, J.H. 1994. *Universal Feeling: Whitehead and Psychology*. A Ph.D. dissertation submitted to the Faculty of the Graduate School of Emory University Graduate Institute of the Liberal Arts.
- Buchanan, J. H. 2001. *Cosmic Consciousness in A Process Cosmology*. Paper for the 86th Annual Congress of the International New Thought Alliance, Harrah Hotel, Las Vegas, NV.
- Buchanan, J. H. 2002. *Grof and Whitehead: Visions of a Postmodern Cosmology*. Helios Foundation, Atlanta, GA.
- Buchanan, J. H. 2005. *Openness: Spirituality in a Process Psychology*. A paper for the Conference on Science and Spirituality, Wuhan, China, October.
- Corbin, H. 2000. "Mundus Imaginalis, Or the Imaginary and the Imaginal." In: *Working With Images* (B. Sells, ed.). Woodstock, Connecticut: Spring Publications 71–89.
- Crick, F. 1994. *The Astonishing Hypothesis: The Scientific Search for the Soul*. New York: Scribner Publishing.
- Fenichel, O. 1945. *The Psychoanalytic Theory of Neurosis*. New York: W. W. Norton.
- Ferrer, J. 2002. *Revisiting Transpersonal Theory*. Albany, NY: State University of New York (SUNY) Press.
- Frank, J. D. and Frank, J. B. 1991. *Persuasion and Healing: A Comparative Study of Psychotherapy*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Franz, M.-L. von. 1997. *Alchemical Active Imagination*. New York: C. G. Jung Foundation Books.
- Freud, S. 1959. *Inhibitions, Symptoms, and Anxiety*. The Standard edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, London: Hogart Press. vol. XX.
- Gibson, L. 1998. *Whitehead, LSD, and Holotropic Experience*. Paper present-

- ted at The Center for Process Studies, Claremont, California, August.
- Gibson, L. 2006. Holotropic Breathwork as Process Psychotherapy. Paper presented at the University of Salzburg, International Whitehead Conference, July.
- Gibson, L. 2010. Whitehead and Grof: Resolving the Ontological Ambiguity of Jung's Archetypes Metaphysically and Practically. *Tatva Journal of Philosophy*, Bangalore, India.
- Griffin, D. R. 1989. Archetypal Process: Self and Divine in Whitehead, Jung, and Hillman. Evanston, IL: Northwestern University Press.
- Griffin, D. R. 1996. "Whitehead as a Transpersonal Philosopher." Paper for the Transpersonal and Process Thought Conference, Esalen Institute Big Sur, CA, March 17–22.
- Grof, S. 1975. *Realms of the Human Unconscious: Observations from LSD Research*. New York: Viking Press. Republished in 2009 as *LSD: Doorway to the Numinous*. Rochester, VT: Inner Traditions.
- Grof, S. 1985. *Beyond the Brain: Birth, Death, and Transcendence in Psychotherapy*. Albany, New York: State University of New York (SUNY) Press.
- Grof, S. 1987. *The Adventure of Self-Discovery*. Albany, New York: State University of New York (SUNY) Press.
- Grof, S. and Grof, C. 1989. *Spiritual Emergency: When Personal Transformation Becomes a Crisis*. Los Angeles, California: J. P. Tarcher.
- Grof, C. and Grof, S. 1991. *The Stormy Search for the Self: A Guide to Personal Growth Through Transformational Crises*. Los Angeles, California: J. P. Tarcher.
- Grof, S. 1998. *The Cosmic Game: Explorations of the Frontiers of Human Consciousness*. Albany, New York: State University of New York (SUNY) Press.
- Grof, S. 2000. *Psychology of the Future*. Albany, New York: State University of New York (SUNY) Press.
- Grof, S. 2006. *When the Impossible Happens: Adventures in Non-Ordinary Realities*. Louisville, Colorado: Sounds True.
- Grof, S. 2009. "Holotropic Research and Archetypal Astrology." *Archai: The Journal of Archetypal Cosmology*, volume 1, Number 1 (Summer)
- Grof, S. "An Archetypal Astrological Analysis of Holotropic States in Psychedelic Sessions and Spiritual Emergencies: Two Case Studies." *Archai: The Journal of Archetypal Cosmology*, in print.
- Hameroff, S. 1987. *Ultimate Computing*. North Holland: Elsevier Publishing.
- Huxley, A. 1959. *The Doors of Perception and Heaven and Hell*. Harmondsworth, Middlesex, Great Britain: Penguin Books.
- Jung, C. G. 1956. *Symbols of Transformation*. Collected Works, vol. 5, Bollingen Series XX, Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Jung, C. G. 1957a. "Jung on Film." An Interview with Dr. Richard I. Evans, August 5-8, Switzerland, Zurich. *Sehaller Films*.
- Jung, C. G. 1959. *The Archetypes and the Collective Unconscious*. Collected Works, vol. 9,1. Bollingen Series XX, Princeton: Princeton University Press.
- Jung, C. G. 1960. *Synchronicity: An Acausal Connecting Principle*. Collected Works, vol. 8, Bollingen Series XX. Princeton: Princeton University Press.
- Jung, C. G. 1981. *The Transcendent Function*. Collected Works, vol. 8, Bollingen Series XX. Princeton: Princeton University Press.
- Kant, I. 1999. *Critique of Pure Reason*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Kennell, J. H. and Klaus, M. 1998. "Parental Bonding: Recent Observations That Alter Perinatal Care." *Pediatrics in Review* 19; 1.
- Klaus, M., Kennell, J. H. and Klaus, P. H. 1995. *Bonding: Building the Foundations of Secure Attachment and Independence*. Reading, MA: Addison Wesley.
- Kuhn, T. 1962. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Laszlo, E. 1993. *The Creative Cosmos*. Edinburgh: Floris Books.
- Laszlo, E. 1999. *The Interconnected Universe. Conceptual Foundations of Transdisciplinary Unified Theory*. Singapore: World Scientific Publishing.
- Laszlo, E. 2003. *The Connectivity Hypothesis: Foundations of an Integral Science of Quantum, Cosmos, Life, and Consciousness*. Albany, NY: State University of New York (SUNY) Press.
- Laszlo, E. 2004a. "Cosmic Connectivity: Toward a Scientific Foundation for Transpersonal Consciousness." *International Journal of Transpersonal Studies*, vol. 23.
- Laszlo, E. 2004b. *Science and the Akashic Field: An Integral Theory of Everything*. Rochester, VT: Inner Traditions.
- Maxwell, G. 2011. *Archetype and Eternal Object: Jung, Whitehead, and the Return of Formal Causation*. *Archai: The Journal of Archetypal Cosmology* Volume 3 (Winter).
- Mookerjee, A. and Khanna, M. 1977. *The Tantric Way*. London: Thames and Hudson.
- Patanjali. 1990. *The Yoga Sutras of Patanjali* (translated by Christopher Chapple and Yogi Ananda Viraj), Delhi: Sri Satguru Publications.
- Quiring, John. 1996. "Transpersonal Psychology and Process Thought." *Process Perspectives* 20:1 (Summer): 6–7.
- Ring, K. and Cooper, S. 1999. *Mindsight: Near-Death and Out-of-Body Experiences in the Blind*. Palo Alto, California: William James Center for Consciousness Studies.
- Ring, K. and Valarino, E. E. 1998. *Lessons from the Light: What We Can Learn from the Near-Death Experience*. New York: Plenum Press.
- Rubinstein, E. A., and Parloff, M. B. (eds). 1959. *Research in Psychotherapy*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Satir V. 1983. *Conjoint family therapy*. Palo Alto, CA: Science and Behavior Books.
- Sullivan, H. S. 1953. *The Interpersonal Theory of Psychiatry*. New York: W. W. Norton.
- Tarnas, R. 1993. *The Passion of the Western Mind. Understanding the Ideas That Have Shaped Our World View*. New York: Ballantine.
- Tarnas, R. 1995. *Prometheus the Awakener: An Essay on the Archetypal Meaning of the Planet Uranus*. Woodstock, CT: Spring Publications.
- Tarnas, R. 2006. *Cosmos and Psyche: Intimations of a New Worldview*. New York: Viking Press.
- Tart, C. T. 1969. *Altered States of Consciousness: A Book of Readings*. New York: Wiley.
- Teilhard de Chardin, P. 1975. *The Human Phenomenon*. New York: Harper and Row.
- Tomatis, A. A. 1991. *The Conscious Ear: My Life of Transformation through Listening*. Barrytown, NY: Station Hill Press.
- Vaughan, F. 1993. "Healing and Wholeness: Transpersonal Psychotherapy." In: R. Walsh and F. Vaughan (eds.) *Paths Beyond Ego: The Transpersonal Vision*. Los Angeles: J. P. Tarcher, 160–165.
- Watts, A.W. 1961. *Psychotherapy: East and West*. New York: Pantheon Books.
- Whitehead, A. N. 1978. *Process and Reality: An Essay In Cosmology: Gifford Lectures Delivered in the University of Edinburgh During the Session 1927–1928*. Corrected Edition. Edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne. New York: The Free Press.
- Whitwell, G. E. 1999. "The Importance of Prenatal Sound and Music." *Journal of Prenatal and Perinatal Psychology and Health* 13 (3–4), 255–262.
- Wilber, K. 1980. *The Atman Project*. Wheaton, Ill.: The Theosophical Publishing House.
- Wilber, K. 1982. *A Sociable God*. New York: McGraw-Hill.